

Юрій МИЦИК

УКРАЇНА XV—XVII СТОЛІТЬ У СВІТЛІ ТОГОЧАСНОЇ ПРЕСИ (За матеріалами “летючих листків”)

Сучасне книгодрукування, як і преса, бере свій початок від геніального винаходу Йоганна Гутенберга з Майнца, здійсненого ним у середині XV ст. Уже тоді, на зорі книгодрукування, почали з’являтися так звані „летючі листки“ (від нім. „Flüglblätter“), тобто друковані листівки, реляції, брошури тощо, які виходили в світ з okazji якихось важливих подій, пізніше набуваючи певної періодичности і спонтанно перетворюючись протягом XVI—XVII ст. у газети в сучасному розумінні цього слова, які тут не розглядаються, бо потребують спеціальної розвідки. І „летючі листки“, і періодична преса XVI—XVIII ст. давно перебувають в центрі уваги зарубіжних істориків. Вони ретельно вибираються (за відсутности оригіналів прогалини комплектуються ксерокопіями та фотокопіями або мікрофільмами), каталогізуються, вивчаються і перевидуються. Так, в Національній бібліотеці у Варшаві у відділі мікрофільмів зібрана величезна кількість мікрофільмів „летючих листків“ та газет з архівосховищ ряду країн (Німеччини, Австрії, Франції, Італії, Швеції та інших), у тому числі й Польщі. Незамінним путівником у морі „летючих листків“ XVI—XVIII ст., що зберігаються у Польщі, є двотомний каталог Конрада Завадського¹. У Німеччині, де в XV—XVIII ст. знаходилися потужні центри книгодрукування, утворено спеціальний інститут з дослідження старонімецької, а також старої німецькомовної преси. Маємо на увазі знаменитий „Presseforschung“ у Бремені. Важко охарактеризувати поступ німецьких науковців у вивченні преси. Досить сказати, що всі „летючі листки“ та інші друковані видання XV—XIX ст., які зберігаються у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, скаталогізовані у 60-томному виданні². Є спеціальні багатотомні видання, присвячені описові та передруку „летючих листків“³. На жаль, в Україні робота з вивчення „летючих листків“

¹ Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI—XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.— Т. 1; Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984.— Т. 2.

² Bayerische Staatsbibliotheken. Alphabetischer Katalog 1501—1840.— München; London; New-York; Oxford; Paris, 1987—1990.— Bd. 1—60; Fischer H.-D. Deutsche Zeitungen des 17-bis 20 Jahrhunderts.— München, 1972.

³ Deutsche illustrierte Flüglblätter des 16 und 17 Jahrhunderts.— Tübingen, München, 1985—1989.— Bd. 1—3 (Wolfenbüttel); Tübingen, 1987.— Bd. 4 (Die Sammlungen der Hessisches Landes- und Hochschulbibliothek in Darmstadt).

лише розпочинається, але цінний доробок В. Кордта, В. Січинського, Д. Наливайка, М. Ковальського та інших українських істориків дає серйозні підстави вважати, що відставання від Заходу у цій галузі буде врешті подолано⁴.

Отже, після винайдення книгодрукування у багатьох європейських країнах почали з'являтися „летючі листки“, які називалися дуже по-різному: Brief, Bericht, Couranten, Depesche, Nowiny, Postreuter, Postillon, Relation, War, Wiadomości, Zeitungen. Їхніми попередниками були рукописні „новини“ або „відомості“ тощо, які, як правило, ґрунтувалися на офіційній інформації, а також на листах, усних свідченнях дипломатів, мандрівників, купців, військових, врешті, на чутках. Вони присвячувалися якійсь одній або декільком подіям, що відбувалися у різних країнах чи містах. Увагу їхніх творців привертало, звичайно, війни, дипломатичні стосунки, церковні собори, життя представників пануючих династій (одруження, коронація, народження спадкоємців престолу тощо), природні явища (комети, землетруси, поводи, пожежі, пошесті, різні дивовижні чи навіть фантастичні явища, чудеса). У XV—XVII ст. ці „відомості“ переписувалися, поширювалися, причому інколи цим займалися цілі фірми, як-от фірма Фугерів (Ляйпціг), котра існувала у 1568—1604 рр. Потім рукописні відомості почали друкуватися й передруковуватися ініціативними видавцями, які перекладали їх іноді з іноземних мов. Питома вага друкованих „летючих листків“ поступово збільшувалася. У XVII ст. внаслідок розвитку капіталізму й поширення друкарської справи вони остаточно витісняють рукописні „відомості“. Типовим прикладом є еволюція цього жанру в Російській імперії. Хоч, власне, у Московії своїх „відомостей“ з ряду причин майже не створювали, зате уважно стежили, що відбувалося за кордоном, а дипломати та агенти з наказу уряду скуповували „летючі листки“ й передавали їх до Посольського приказу. Тут їх перекладали, переписували, аналізували, про що свідчить велика кількість таких пам'яток у теперішньому РДАДА⁵. Врешті, за наказом Петра I також почали друкувати такі „листкі“, відомі у Росії під назвою „вісті-куранти“. Так виникла перша російська газета „Ведомости“ (1702).

Можна відзначити також цікаве явище співіснування й переплетення рукописних та друкованих новин. Так, на сторінках збірника XVII ст. Ягеллонської бібліотеки у Кракові нам вдалося знайти польськомовні рукописні „відомості“ з таким заголовком: „Нова реляція про землетрус, котрий був у Неаполітанському королівстві, у провінції Апулія, у п'ятницю 30 липня 1627 року. Ця реляція видрукувана у Римі, а до Варшави була принесена на нинішній сейм, що проходить у 1627 р. Реляція видрукувана італійською мовою, але в канцелярії його милости пана кухмістра Великого князівства Литовського її переписали й переклали знатні особи, котрі добре знали італійську мову, і принесли це ксьондзові ле-

⁴ Детальніше про це див.: Мыцък Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII вв.) — Ч. 1 (немецкие и австрийские источники). — Днепропетровск, 1981; його ж. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1985.

⁵ Значну частину цих матеріалів з Російського державного архіву давніх актів у Москві за першу половину XVII ст. було вже видрукувано науковцями: Вести—Куранты. 1600—1639. — М., 1972; Вести—Куранты. 1642—1644. — М., 1976; Вести—Куранты. 1645—1646, 1648. — М., 1980; Вести—Куранты. 1648—1650. — М., 1983.

гату [...]»⁶. Дуже часто „летючі листки“ перекладалися іншими мовами й перевидавалися. Так, у заголовку брошури „Правдива реляція“ (Варшава, 1630, друкарня Яна Россовського), яка розповідала про перемогу іспанського флоту над голландським, було написано: „Спочатку з італійської на німецьку, а потім з німецької на польську мову була перекладена ця брошура“⁷. „Летючі листки“, звичайно, друкувалися від випадку до випадку, зрідка вказувалися місце й час їхнього створення, ім'я автора, навіть друкаря. Поступово частину „летючих листків“ почали публікувати з певною періодичністю, частіше з'являлися вказівки на імена їхніх авторів і видавців. Так, для публіки, яка прибувала на знаменитий ярмарок у Франкфурті-на-Майні, що проходив двічі на рік, видавали спеціальний огляд подій за півріччя під назвою „Relation historiae continuationis“. Далі під впливом подібних видань почала публікуватися знаменита хроніка „Театр Європи“ Матвія Меріана (1593 — друга половина XVII ст.) та його спадкоємців, у численних повідомленнях якої (21 фоліант) добре відбилася військово-політична історія Європи 1618—1718 рр. Поступово підвищувалася обізнаність та оперативність видавців „летючих листків“. Добрим зразком у цьому відношенні можна назвати популярну „Gazett de France“ (Париж, 1631—1793), яка виходила двічі на місяць. Її засновник Теофраст Ренодо (1586—1653) створив спеціальні кореспондентські пункти, мережу агентів у різних кінцях Європи, налагодив регулярне надходження від них інформації. Так, звістки про події в Україні друкувалися із запізненням усього на два-три тижні, причому звістки, які надходили з Варшави, передавалися до Гданська, а звідти на торговельних суднах — безпосередньо до Парижа або ж через голландські порти. Звістки ж, які надходили з Кракова, пересілалися по суходолу традиційним шляхом: Краків—Прага—Нюрнберг—Париж.

Більшість „летючих листків“, у яких висвітлювалися події в Україні, друкувалися у Німеччині та Польщі, особливо у Гданську (звичайно, німецькою мовою). Це місто до середини XVII ст. було потужним центром книгодрукування у Речі Посполитій. Особливо активно діяла друкарня Мартина Роде* та голландця Вільгельма Гюлемонта (помер у 1606 р.). Після смерті останнього цю справу продовжував Андреас Гюнефельд (помер у 1652 р.). Ще більшого розмаху набула діяльність спадкоємців М. Роде — вихідців зі Щеціна Георга Рете та його синів Филипа-Кристіана та Давида-Фридріха. Ця видавнича фірма існувала у Гданську протягом 1619—1695 рр. Участь у створенні гданських „летючих листків“ у XVII ст. брали й понад 30 відомих художників не тільки з Польщі, але й з Німеччини, Голландії, Франції, Бельгії, у тому числі й знаменитий Вільгельм Гондїус, його учень Єремія Фальк, Ян Захаріас Столле, Симон Райнігер та інші⁸.

Перший друкований репортаж — перший друкований „летючий листок“ — побачив світ у Болоньї (Італія) 1470 р., тобто через 20 років

⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego, odz. rękopisów, N 102, ark. 805—806.

⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 33667 („Relacja prawdziwa...”), 4'.

* Попередниками М. Роде були його батько Франц та брат Якоб, які володіли друкарнею відповідно у 1538—1562 та 1563—1602 рр.

⁸ Kurkowa A. Grafika ilustracyjna gdańskich druków okolicznościowych XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 238—239.

після винаходу Гутенберга. Одразу ж після нього також у Болоньї було видрукувано другий „летючий листок“. Третій у світі „летючий листок“ вийшов друком у Триденті 1475 р. Прикметно, що його було присвячено подіям, які відбувалися на території сучасної України, а саме завоюванню турками Кафи (Феодосії). В італійському оригіналі його назва звучить так: „L'aspra crudelta del Turco a quali di Caffa“⁹.

У 1482 р. в Авгзбурзі було видрукувано й перший німецький (і німецькомовний) „летючий листок“ під назвою „Історія, як турки палили християнські церкви“ („Historie, wie die Türken die christliche Kirche angefechten“), де невідомий автор торкався актуальної для тодішньої України проблеми. У 1513 р. німецькомовний „летючий листок“ сповіщав про новини у війні Великого князівства Литовського (Литви, України, Білорусі) з Московською державою. Маємо на увазі брошуру „New Zeitung aus Litten und von den Moscovitern“¹⁰.

Значно цікавішою була латинськомовна брошура, у якій публікувався лист папського нунція у Польщі Якова Піко від 26 вересня 1514 р. (з Вільна). Нунцій розповідав у своєму посланні про знамениту битву під Оршею (8 вересня 1514 р.), в якій українсько-білорусько-литовські війська під командуванням князя Костянтина I Острозького розгромили московських загарбників¹¹. Описові цієї ж події був присвячений лист польського короля Зигмунта I, адресований римському папі Леонові X, а також німецька брошура, видана у друкарні Ернста Гельцеля — (Нюрнберг)¹².

У 1526 р. після перемоги під Могачем Османська імперія почала домінувати у Південно-Східній та частково Центральній Європі, серйозно загрожуючи сусіднім країнам, у тому числі й Україні. У трьох варіантах брошури „Нові звістки. Битва турецького султана з Людовиком, угорським королем, 1526 р.“ наводилися також новини з Польщі, в яких мова йшла про можливий напад Туреччини на південні кордони тодішньої польської держави, тобто на українські землі¹³. Невдовзі було видрукувано „летючий листок“, у якому містилося послання відомого польського хроніста німецького походження Юста Йодока Деція до Вільгельма Вайделта у Нюнберг (від 27 лютого 1527 р. з Кракова)¹⁴. У ньому розповідалося про перемогу під Вільшаницею біля Канева, яку здобуло українське військо князя Костянтина I Острозького.

Широкий відгомін викликала боротьба за Покуття між Польщею та Молдавією у 30-х рр. XVI ст., зокрема перемога військ Я. Тарновського над армією Петра Рареша (Петрила) під Гвоздцем та Обертином (на території сучасної Івано-Франківщини). 21 жовтня 1531 р. в Парижі побачила світло дня латинськомовна реляція кульмського єпископа Яна Дан-

⁹ Lankau J. Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513—1729.— Kraków, 1960.— S. 25.

¹⁰ Ibid.— S. 26.

¹¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, od. starodruków, N 120 II. („Epistola...“), 4°. Цей „летючий листок“ було видрукувано, очевидно, в одній з римських друкарень.

¹² Biblioteka Narodowa w Warszawie, od. mikrofilmów, N 27333 („Epistola Sigismundi...“), 4°. Про інший варіант цієї брошури згадує К. Завадський (Zawadzki K. Gazety...— T. 1.— N 3).

¹³ Ibid.— N 50502 („Neue Zeitung...“), 4°. Див. також: Ibid.— N A 578.

¹⁴ Ibid.— N 1421 („Sendbrief...“), 4°.

тишка (Флаксібіндера)¹⁵, невдовзі перевидана Християном Вехелем¹⁶. У листопаді того ж року були видрукувані два французьких переклади брошури Х. Вехеля (Париж) та Генріха Пітерсена (Анверс)¹⁷. Восени 1531 р. італієць Станіслав Захаріні двічі видав у Кракові в друкарні Єроніма Ветора латинськомовну реляцію про згадані битви¹⁸.

Пізніше про Україну рідко згадували у „летючих листках“, бо головну увагу видавців привернули події Ливонської війни 1558—1583 рр., а також обрання на трон Речі Посполитої Генріха Валуа. Серед небагатьох винятків слід назвати німецьку брошуру (Нюрнберг, 1571) про подорож через Україну до Стамбула польської дипломатичної місії у 1569 р. Тут також розповідалося про загибель Дмитра Вишневецького-Байди, взятого у полон турками і скинутого з башти у Галаті на сталеві гаки¹⁹. У 1585 р. у Віттенберзі²⁰ та Вроцлаві (друкарня Я. Шарфенберга)²¹ з'явилися „летючі листки“ з розповіддю про справу князя Самійла Зборовського, який певний час перед тим був гетьманом Запорізької Січі.

У серпні 1589 р. Османська імперія кинула великі сили проти Поділля та Галичини. Про цю навалу турків та ординців є численні свідчення в українських літописах, польських хроніках, листах тощо. Нюрнберзький друкар Леонгард Гойслер видрукував на основі головним чином листів з Речі Посполитої брошури „Нові звістки. Достовірний опис того, що відбулося у Польщі, в країні Поділля у 1589 р.“²². Цікаво, що титульна сторінка брошури прикрашена гравюрою з зображенням рицаря, який б'ється з турком. У цьому виданні детально розповідалось про спустошення, які чинилися загарбниками, про опір ворогам українських селян і козаків. У брошурі подано чимало фактів, які висвітлюють боротьбу проти загарбників біля Галича, Баворова та інших західноукраїнських міст і сіл. Про цей же турецький набіг повідомлялося в іншому „летючому листку“ (Рим, 1590) італійського видавця Бартоломео Бонфандіно²³. На думку видавця, чисельність турецького війська сягала тоді 75 тисяч осіб, а на чолі його стояв сам беглербей. Цю брошуру переклав французькою мовою і видав того ж року Б. Ріго у Ліоні²⁴. Тоді ж у Празі побачила світ брошура „Грізні новини...“ („Hrozne noviny...“), видана Данилом Седлчанським²⁵. Вона, очевидно, є чеським перекладом з німецькомовного видання Л. Гойслера.

Черговий значний напад військ Османської імперії та Кримського ханства на землі Речі Посполитої, в тому числі й на Українське Покуття, а також на Угорщину та Словаччину, мав місце у травні—липні 1594 р. Загарбникам дали відсіч війська великого коронного гетьмана, канцлера

¹⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 3811 („Victoria...“), 4°.

¹⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A 740.

¹⁷ Ibid.— N 32955 („La grand...“), 4°. Див. також: Za w a d z k i K. Gazety.— T. I.— N 18.

¹⁸ Ibid.— N 33322, 33691 („Descriptio...“), 4°.

¹⁹ Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України, від. книгознавства, Палеог. 796 („Beschreibung...“).

²⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 47377 („Historia Tauriciae...“), 4°.

²¹ Ibid.— N 49760 („Neue Zeitung...“), 4°.

²² Biblioteka Ossolińskich w Wrocławiu, odz. starodruków, N XVI, Qu. 2216 („Neue Zeitung...“), 4°.

²³ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A. 584 („Vera relatione...“), 4°.

²⁴ Za w a d z k i K. Gazety.— T. I.— N 231.

²⁵ Ibid.— N 220.

Речі Посполитої Яна Замойського. Останній описав ці події латинською мовою у своєму листі з Замостя від 10 серпня 1594 р. до кардинала Георга Альдобрандіні. Цей лист був видрукуваний восени 1594 р. у Кракові друкарем Лазарем²⁶. Перемога Я. Замойського над загарбниками в липні 1594 р. була оспівана Шимоном Домбровським у римованій реляції „Вірші про прихід татар до Угорщини у 1594 р.“²⁷, виданій Войцехом Кобилінським. Про цю ж перемогу повідомлялося у німецькій брошурі, видрукуваній у Ерфурті Е. Мехлером, а також в італійському „летючому листку“ (Рим, 1595)²⁸.

Значно більше увагу видавців газет привертала до себе успішна боротьба деяких європейських держав проти Османської імперії та Кримського ханства, котра точилася на теренах Угорщини, Молдавії, Валахії, України (Галичина, Поділля, Північна Буковина) та інших. Цій проблематиці було присвячено понад 20 „летючих листків“ польською, чеською, німецькою та французькою мовами. У латинськомовній реляції „Сармацький Меркурій“ (Майнц, 1606, друкарня І. Альбіна) наводилися деякі подробиці переможної битви Станіслава Жолкевського з ординцями у січні 1606 р.²⁹ У 1613 р. французька брошура Жана Пойе подала цілком недостовірну інформацію про перемогу короля Речі Посполитої Зигмунта III над османськими військами³⁰.

Не менш зацікавлено стежив Захід і за подіями, що відбувалися на сході континенту, особливо в період так званого „смутного времени“ у Московській державі початку XVII ст. Про це свідчать, наприклад, видання брошури Бареццо Барецці італійською мовою (Флоренція, 1606) та її іспанський переклад (Вальядолід, 1606)³¹, анонімні „Новини з Москви“ (1609)³², лист Лжедмитрія II до М. Мнішек з розповіддю про його марш на Москву у травні 1608 р.³³, римована розповідь про події у Москві 1608 р.³⁴, боротьба за Смоленськ і взяття його у 1611 р. військами Речі Посполитої, до складу яких входили й запорожці³⁵, тощо.

„Летючі листки“ першої половини XVII ст. часто розповідали про події Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр., у яких брали участь запорожці, часом перебуваючи у лавах так званих лісовчиків. Про походи козаків та лісовчиків на Чехію, Моравію, Словаччину, Сілезію, Тран-

²⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. rękopisów, N 32745 („De transitu...“), 4°. Друге видання побачило світ у 1595 р. (Гданськ, друкарня Я. Роде).

²⁷ Ibid.— N 2491 (Dąbrowski S. Wiersze...), 4° (Краків, 1594).

²⁸ Za wadzki K. Gazety...— T. I.— N 250; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. rękopisów, N 582 („La nuova“), 8°.

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12119-I („Mercurius Sauro-maticus...“), 8°.

³⁰ Ibid.— N 12180-I („La vistoire...“), 8° (Ліон, 1613).

³¹ Za wadzki K. Gazety...— T. I.— N 296, 297.

³² Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 34743 („Nowiny z Moskwy...“), 4° (Краків, 1608).

³³ Ibid.— N 49568 („Nowiny z Moskwy...“), 4° (Краків, 1608).

³⁴ Ibid.— N 30217 („Poseł z Moskwy...“), 4°.

³⁵ Za wadzki K. Gazety...— T. I.— N 304, 306, 307—315. Про інші події „смутного времени“, у яких брали участь і козаки, є повідомлення у „летючих листках“ № 318, 325 згаданого каталога К. Завадського.

сильванію, Угорщину, Австрію та інші розповідали, наприклад, три брошури, видані французькою мовою³⁶, одна — німецькою³⁷ і одна — польською³⁸. Слід виділити ґрунтовну польську реляцію про Білогорську битву у Чехії 1620 р., в якій мова йшла і про успішні бої лісовчиків з угорськими загонами Бетлена Габора. При цьому, як відзначав автор, „поляки захопили 5000 (трофейних) коней, а ще більше коней дісталось козакам“³⁹. У брошурі Яна Зжечицького „Новини з Чехії...“ (1619) розповідалося про боротьбу проти ординців на Поділлі у 1618 р.⁴⁰

Ця брошура з незначними доповненнями була видана Бартошем Погодзинським у 1620 р.⁴¹ Невдовзі Я. Зжечицький перевидав свою брошуру з доповненнями, назвавши її „Нові новини з Чехії, Татарії та Угорщини...“ (1620)⁴². При її створенні автор використав „Чеську хроніку“ Е. Піколоміні (у розповіді про Яна Гуса), „Хроніку Сарматії Європейської“ Олександра Гваньїні та деякі інші джерела, в тому числі й якісь дані про те, що гетьман Війська Запорізького Петро Сагайдачний хотів брати участь у Тридцятилітній війні: „Сагайдачний, козак московський, (?) веде 4000 добірних людей собі ж на шкоду“. Я. Зжечицький з сумом відзначав, що по смерті Яна Замойського, якого порівнював з міфічним Белерофонтом, ординці, „собачий народ“, „ніби вовки на стайню“, почали нападати на Поділля „навіть не щорічно, а щомісяця, винищили понад 600 сіл“⁴³. Автор відзначив, що під час останнього наскоку татарської орди чисельністю 22 тисячі кінноти загинуло чимало селян під Збаражем, Ямполем та іншими містами. Він гостро критикував польські війська за інертність, байдужість до долі сплюндрованої землі, жалкував, що вже нема вождів, подібних до Бернарда Претвиче, який мав на своєму рахунку 72 успішні битви з загарбниками. Зате добрим словом він згадує запорізьких козаків, „котрих можна назвати душею Польщі [...], котрі волею фортуни і не бажаючи, щоб турецький бусурманин братався [з Річчю Посполитою], вдарили на Крим і погромили там всю орду, перебивши [багато] невірних собак і визволивши 6000 невільників“. Згадав автор і про маловідоме посольство запорожців до Варшави, де вони добивалися відміни заборони походів на Чорне море проти турків⁴⁴.

³⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12187 I („Le grand...“), (Париж, 1619, друкарня Сильвестра Моро); N 12188 I („La nouvelle...“ 8° (Париж, 1619, друкарня Антуана де Брюеля); N 12178 I („Veritable...“, 1620), 8°.

³⁷ Z a w a d z k i K. Gazety.— T. I.— N 338.

³⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 8320 („Pieśń o Litewskich kozakach“), 4° (Краків, 1620, друкарня Франциска Цезарі).

³⁹ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII — 1675— II, ark. 3 („Relacja bitwy...“), 4°.

⁴⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27368 (Z r z e c z y c k i J. Nowiny z Czech...), 4°.

⁴¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12172 I („Pogodziński B. Nowiny z Czech...“), 4°.

⁴² Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1628—II (Z r z e c z y c k i J. Nowe nowiny...).

⁴³ Ibid.— Ark. 5, 16—18, 23.

⁴⁴ Ibid.

6 жовтня 1620 р. на Цоцорських полях у Молдавії польська армія була розгромлена турецько-татарськими військами. На цю битву відгукнувся першим невідомий автор брошури „Татарський погром“⁴⁵. Він спробував якось пом'якшити гіркоту поразки, перебільшивши втрати ординців (він їх оцінив у 30 тисяч; між тим, загальна кількість татаро-ногайських військ під Цоцорою становила 13 тисяч). Найбільшу цінність брошури складають документи, що були включені до її складу, особливо „едикт низових козаків“. До брошури було додано розповідь про способи ведення війни ординцями. Це не було випадковим, оскільки в період посилення агресії Османської імперії у 1620—1621 рр. зростає зацікавленість військово-історичними проблемами мусульманського світу. Так, у Кракові 1620 р. була видана брошура Валер'яна Пйонтковського „Хронологія та походження народів“, що зберігається у Ягеллонській бібліотеці. Велику увагу цим питанням приділяв широковідомий польський поет, публіцист, історик і перекладач XVII ст. Марцін Пашковський, творчість якого заслуговує окремої розвідки. У своєму „летючому листку“, присвяченому татарському нападові на Поділля у 1620 р., він вмістив розділ „Свіжі новини з України“, де подав відомості про перемогу запорожців над ордою⁴⁶.

Одним з перших М. Пашковський відгукнувся на велику перемогу українсько-польського війська над турецькою потугою під Хотиним у вересні—жовтні 1621 р.⁴⁷ Взагалі Хотинській війні 1621 р. було присвячено понад десять „летючих листків“ різних авторів польською мовою, вісім — німецькою, три — французькою, один — італійською. Деякі з них уже були введені до наукового обігу, наприклад, „Достовірна реляція“ Т. Шемберга⁴⁸, яка витримала свого часу три видання. У 1621 р. була двічі видана і брошура П. Збігневського, яка згодом була вивчена й перевидана польським істориком середини XIX ст. Жеготою Паулі⁴⁹. Не так давно нами було опубліковано в перекладі з німецької мови два дуже важливих джерела. Перше з них — щоденник освіченого німецького офіцера, який розкриває велику роль запорожців у Хотинській битві⁵⁰. Друге — „Коротка реляція...“, видане у 1621 р. авзбурзьким друкарем А. Апергером, є перекладом німецькою мовою щоденника польського шляхтича, який був учасником Хотинської битви, а також деяких документів. У 1622 р. було здійснено доповнене перевидання пам'ятки⁵¹. Випускалися й такі „летючі листки“, в яких недостовірні, навіть фантастичні чутки, як-от про неіснуючий похід польської армії на узбережжя Чорного моря у 1621 р., явно перевищували незначну кількість правдивої

⁴⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12171 I („Pogrom tatarów...“), 4°.

⁴⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego w Krakowie, odz. starodruków, N 1477 I („Bitwy...“).

⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 37446 I („Choragiew...“), 4°.

⁴⁸ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1676—II.

⁴⁹ Pauli Ź. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej. 1621 r.— Kraków, 1853.

⁵⁰ Мыцык Ю. А. Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против татаро-турецкой агрессии в период Хотинской войны 1621 года // Историография русско-германских отношений нового и новейшего времени.— Днепропетровск, 1979.— С. 146—154.

⁵¹ Мыцык Ю. А. О двух немецких „летучих листках“ XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование.— Днепропетровск, 1984.— С. 136—145.

інформації⁵². Цікава літературна пам'ятка „Свіжі розмови про новини з України, Угорщини і Туреччини“ вийшла друком у Кракові 1621 р. Тут події викладені від імені умовних персонажів, наприклад, „невільника з Туреччини“, „лісовчика“ та інших, які в розмовах між собою повідомляли про події Тридцятилітньої війни, про підготовку турецького султана Османа II до походу на Молдавію тощо. У особливому розділі „Новини про козаків“ йшла мова про те, що запорожці почали „дуже гніватися через зруйнування наливайківської (тобто православної.— Ю.М.) церкви у Вільні і хотіли підняти повстання“. Повідомлялося і про дії козаків П. Сагайдачного, які спіймали двох ординських „царків“ — „Сут-Гірея“ і „Кази-Гірея“ — і збиралися обміняти їх на своїх визначних побратимів, що опинилися у неволі. Знаходимо тут також дані про похід якогось козака Срібного на Чорне море, де він точив битву з турецькими галерами⁵³. Очевидно, цю ж подію мали на увазі автори „летючих листків“, перекладених у Посольському приказі. Морський похід запорожців вони відносили до березня—травня 1621 р.⁵⁴

У польській брошурі „Бунт проти турецького султана“ (Краків, 1622)⁵⁵ наводилися тексти двох листів до посла Речі Посполитої у Туреччині Криштофа Збаразького, писаних Станіславом Сулишевським від 20 травня 1622 р. та Самійлом Корецьким від 30 травня 1622 р., а також листа молдавського господаря С. Томші до короля Зигмунта III від 14 червня 1622 р. з Яс. Тут розповідалося про державний переворот у Туреччині (травень 1622 р.), викликаний поразкою Османа II під Хотином, і вбивство цього султана. У французькому „летючому листку“ наводилося послання якогось вельможі зі Львова від 15 жовтня 1621 р., у якому містилися умови польсько-турецької мирної угоди⁵⁶. Друкар Абрагам Согрин видав виклад змісту п'яти листів з Польщі⁵⁷, а Клод Арман — щоденник Хотинської війни, де охоплювалися події від 1 по 24 вересня 1621 р.⁵⁸ В останньому згадується між іншим про прихід під Хотин козаків — лісовчиків з Чехії. Варто також відзначити італійську друковану реляцію Бартоломео Сермателлі, що розповідала про бої під Хотином з 30 серпня по 3 жовтня 1621 р.⁵⁹

Влітку 1624 р. військо великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського розгромило під Мартиновом коло Галича ногайців добрудзької орди мурзи Кантемира. Невдовзі з'явився детальний опис битви, який містився у „летючому листку“ під назвою „Достовірний щоденник перемоги над татарами“ (Замостя, 1624)⁶⁰. Головним джерелом видання

⁵² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12175 I („Poseł...“), 4° (Краків, друкарня Франциска Цезарі, 1621); Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1817—III („Wahre...“), 4° (Вроцлав, друкарня Георга Бауманна, 1621).

⁵³ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1663—III („Rozmowy...“).

⁵⁴ Вести-Куранты. 1600—1639.— М., 1972.— С. 59.

⁵⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 6190 I („Bunt...“), 4°.

⁵⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A. 743 („Copie...“), 4° (Париж, 1621, друкарня Кловіса Еве).

⁵⁷ I b i d.— N A. 742 („La grande...“), 4° (Париж, 1621).

⁵⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12177 I („Recit...“), 8° (Ліон, 1621).

⁵⁹ I b i d.— N 12160 I („La gran...“), 4° (Рим, 1622).

⁶⁰ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—6381—II („Diariusz...“), 4°.

був лист самого С. Конєцпольського до Зигмунта III від 3 червня 1624 р. та інформація учасника подій Лукаша М'ясківського. Того ж року у Варшаві (друкарня Я. Россовського) та Кракові вийшло чотири перевидання брошури, але її назва була змінена⁶¹. Згаданий „летючий листок“ досить точно передає хід подій битви під Мартином і міцно увійшов до наукового обігу⁶². Добре відома і римована реляція Яна Доброцького, присвячена київському воєводі Томашеві Замойському. У ній оспівувалася гучна перемога Стефана Хмелецького та козацького гетьмана Михайла Дорошенка над ординцями під Білою Церквою 7 жовтня 1626 р.⁶³

У 1626 р. розпочав публікацію серії „летючих листків“, присвячених різним подіям у Речі Посполитій, італійський друкар Лодовико Гріньяні. У брошурі „Нова реляція...“ (Рим, 1626)⁶⁴ розповідалося про придушення повстання 1625 р., очоленого Марком Жмайлом, каральними військами Речі Посполитої восени 1625 р. Навесні 1628 р. Л. Гріньяні видав у Римі брошуру, яка належала перу Марко Томазо Марнавізіо. У ній розповідалося про успішне повстання в основному українських невільників на турецькій адміральській галері біля острова Лесбос, яке пізніше було оспіване в думі про Самійла Кішку⁶⁵. Про цей твір і це повстання ми вже неодноразово писали у попередніх дослідженнях. Відзначимо лише, що у 1628 р. було видрукуване римсько-флорентійське перевидання брошури⁶⁶, а також її переклади польською та німецькою мовами⁶⁷.

Той же Л. Гріньяні у січні 1643 р. опублікував брошуру про нове успішне повстання українських невільників 10 листопада 1642 р. на турецькій галері, що стояла у двох милях на південь від Стамбула⁶⁸. Повстанці, як і їх попередники у 1627 р., зуміли прорватися до Італії, звідки повернулися на Батьківщину. У Римі їхня розповідь була записана українським ченцем-уніатом Пилипом Буровським і лягла в основу „летючого листка“. Ця пам'ятка давно відома дослідникам, і її було видано наприкінці XIX ст. у російському перекладі разом з деякими іншими джерелами⁶⁹.

Згаданими двома брошурами повстанська тематика не вичерпується. Нам вдалося виявити у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві два „летючі листки“, оригінали яких зберігаються у римській

⁶¹ Zawadzki K. *Gazety...* — Т. I. — N 366—369.

⁶² Podhorodecki Ł. Stanisław Koniecpolski. — Warszawa, 1978. — S. 112—135.

⁶³ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 5950 (Dobrocieski J. *Relatia...*), 4° (Львів, 1626, друкарня Яна Шеліги).

⁶⁴ *Ibid.* — N A.340 („Nuova relatione...“), 8° (Рим, 1626).

⁶⁵ Biblioteka Gzartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 8778 I („Relatione...“), 8°. Див. Мицик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990. — С. 181—189.

⁶⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 11081 I. Друкарня Франческо Онофрі.

⁶⁷ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—2384—II („Opisanie...“); (Краків, 1628); Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. starodruków, N XVII—3.3266 („Verwundertlicher...“).

⁶⁸ Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, від. стародруків, № Ст. II. 31309. („Relatione...“), 4° (Рим, 1643).

⁶⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 389—402. Див. також переказ тексту брошури: Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кішке // Киевская старина. — 1883 (июнь). — С. 212—232.

бібліотеці Ватичеллі. Перша з них („Реляція про подвиг восьми невільників-християн...“) була написана Миколою Канцьким, ректором польського шпиталю у Римі, і видана у Римі 1631 р. (друкарня Гільбермо Фаччотті). Тут йшлося про вдале повстання 7 березня 1630 р. на галері Мамі-капудана, губернатора Фамагусти на Кіпрі, що стояла в порту Карагаччі на малоазійському узбережжі Середземного моря напроти Родоса. Повстання очолили шляхтич Іван Волконський та Бартоломео Трілла з Мессіни. 89 християн (слов'яни, французи, італійці, греки), перебивши турецьку команду і захопивши в полон 19 турків, щасливо прибули до Сицилії, потім — Неаполя, Рима, Анкони, звідки повернулися на батьківщину. У брошурі повідомлялося про ще три вдалих повстання у Середземному морі в 1627—1631 рр.: про повстання 1627 р. уже згадувалося вище; під час другого повстання двоє поляків та мальтієць втекли з Тріполі до Сицилії; врешті, під час третього дев'ять невільників — поляків, українців та росіян — втекли з Алжиру до острова Мальорка в Іспанії. Звідси вони прибули до Рима 7 березня 1631 р., а потім вирушили на батьківщину⁷⁰. Ця брошура у перекладі викладача Дніпропетровського університету В. Климовича і з передмовою автора цих рядків уже здана до друку. Друга брошура ще чекає свого перекладу. Видана у Римі в друкарні Франческо Корбелетті (1633), вона розповідає про щасливе повстання 215 християнських невільників на чолі з Василем Рогатинським, учинене на турецькій галері на берберійському узбережжі Середземного моря. Під час повстання було вбито 96 турків⁷¹.

На початку 30-х рр. XVII ст. ситуація на південних кордонах Речі Посполитої знову погіршилася. Силістрійський паша Абаза спровокував напад на Поділля та Галичину орди Кантемира у червні—липні 1633 р. Під Яссами ординці, які поверталися з багатою здобиччю, були розгромлені військами С. Конецпольського. Було звільнено й ясир. Про цю перемогу розповів італійський „летючий листок“, виданий у Римі та Мілані Джованні Батиста Малатестю⁷². Ця брошура згодом лягла в основу двох іспанських „летючих листків“, опублікованих Алонсо Мартіном (Мадрид, 1634) та Хуаном Серрано де Варгас-і-Вренья (Малага, 1634)⁷³.

У жовтні 1633 р. на територію Поділля посунула армія Абази-паші, пробуючи підійти до Кам'янця-Подільського. Цей наступ було відбито, причому активну роль у боротьбі з ворогом відіграли українці, зокрема, 1250 запорожців, які входили до складу війська Речі Посполитої під командуванням С. Конецпольського. Перемозі було присвячено спеціальний „летючий листок“ брссельського друкаря Луки Меєрбека, який нині зберігається у відділі „Россіка“ Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Були видрукувані й умови польсько-турецького миру (19 серпня 1634 р.), про що свідчать три

⁷⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.822 („Relazione...“). Детальніше про цю брошуру див.: Мицик Ю. Українці в Алжирі // Вільна думка (Дніпропетровськ).— 1993.— № 1—2.— С. 5.

⁷¹ Ibid.— N A.823 („Relazione della gloriosa fuga de Barbaria...“), 4°.

⁷² Ibid.— N 43501 („Nuova...“), 8°. Місцезнаходження першого видання цієї брошури (Рим, 1633, друкарня Паоло Масотті) невідоме.

⁷³ Ibid.— N A.382 („Las continuas...“), 2°; A.380 („Las continuas...“), 2°.

німецьких, один іспанський та один італійський „летючі листки“⁷⁴. Останній з них було складено Паризіо Вірґініо, а два його видання побачили світ у друкарні уже згадуваного Л. Грінґяні у Римі. Дуже цікавою є друкована листівка відомого польського історика й публіциста XVII ст. Шимона Старовольського, який описав віршами підготовку до походу турецького султана Мурада IV⁷⁵.

Згадки про запорізьких козаків трапляються й у польській брошурі С. Рожинського (Варшава, 1634)⁷⁶ та в листі якогось шляхтича Гудинського (?) до С. Конєцпольського, що наводиться в італійськомовному „летючому листку“ Джозефо Джіроні (Феррара, 1633)⁷⁷. У брошурі, яка висвітлює хід сейму у 1635 р., йшла мова і про становище Православної Церкви у Речі Посполитій⁷⁸. Очевидно, наприкінці 1637 р. було видрукувано унікальний „летючий листок“, у якому містилася римована реляція про поразку українських повстанців під Кумейками 16 грудня 1637 р.: „Нова пісня про козацьку війну під Кумейками“⁷⁹. Цей „летючий листок“ є панеґриком карателеві повстанців сумнозвісному С. Лацу, якого невідомий автор називає „бичем козаків, гордих юнаків“. Звичайно, повстанці змальовані лише чорними фарбами. Однак і тут можна зустріти окремі важливі факти з історії повстання 1637—1638 рр. За словами автора, повстання почалося з козацької ради у Черкасах, а його призвідцями були „Скидан з Кизимою [...], Томиленко“ й особливо Павлюк. Останній прагнув узяти Київ та Сіверщину, щоб стати „паном землі Руської“, тобто України, і хотів ставити по містах своїх „свавільних“ намісників. Не боявся Павлюк „ні гетьманів (коронних), ні короля“. Ці дані знаходять певні аналогії тільки в рукописній хроніці Марціна Голінського⁸⁰. Висвітлені у брошурі також бої біля Сахнового мосту, Білоозера і власне Кумейська битва.

30 січня 1644 р. відбулася відома битва під Охматовом, в якій коронне військо та козаки при підтримці українських селян і міщан розбили ординців, які вдерлися на територію Уманщини. Грунтуючися на свідченнях учасника битви, який, очевидно, служив у полку М. Калиновського, було видано „летючий листок“ німецькою мовою⁸¹. Битва загалом описується досить достовірно, хоч виразно відчуваються панеґричні нотки щодо С. Конєцпольського. Латинськомовну реляцію про Охматівську битву видав і гданський друкар А. Гюнефельд⁸², а італійськомовну — Л. Грінґяні⁸³. Один з таких „летючих листків“, який, щоправда, дуже перебіль-

⁷⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35097 („Copia...“), 4°; N 46520 („Copia...“), 4°; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12247 I („Fröhliche...“), 4°; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.381 („Relation...“) 2° (Мадрид, 1635, друкарня Фр. Мартінеса); N 47050, 36349 („Vera...“), 4°.

⁷⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 30388 („Wyprawa...“), 4°. Відомо два видання брошури.

⁷⁶ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—3144—III („Dyskurs...“).

⁷⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.324 („Relazione...“), 4°.

⁷⁸ Ibid.— N 35111 (Lige za M. S. Votum na sejm warszawski...), (Краків, 1635).

⁷⁹ Єдиний примірник цієї брошури зберігається у Бібліотеці Польської Академії наук у Кракові (далі — Biblioteka PAN w Krakowie), odz. starodruków, N 508 („Nowa piesń...“).

⁸⁰ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N 35113 / 188 II.— S. 448—456.

⁸¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35113 („Wahrhaftliche Relation...“), 4°.

⁸² Ibid.— N 38423 („Epistolica...“), 4°.

⁸³ Ibid.— N 30395 („Relatione...“), 4° (Рим, 1644).

шував втрати ординців, було надіслано до Посольського приказу Ю. Філімонатусом⁸⁴. У німецьких та голландських „летючих листках“ містилися численні свідчення про боротьбу проти ординських наскоків на Україну та про морський похід запорожців на Трапезунд у 1646 р.⁸⁵

Величезну увагу сучасників привернула до себе національно-визвольна війна українського народу проти гніту Речі Посполитої у середині XVII ст. Звичайно, відгукнулися на ці події і автори численних „летючих листків“. Уже про перші перемоги українських повстанців під Жовтими Водами та Корсунем читачам стало відомо з голландського „вестового листа“, який опирався на інформацію з Варшави, Штеттіна та „с реки Эльви“ і був привезений 29 (19) серпня 1648 р. до Посольського приказу⁸⁶. Посилаючись на дані з „острова Телесова“⁸⁷, автор стверджував, що повстанці разом з татарами вбили 5 тисяч польських солдатів, у тому числі великого коронного гетьмана М. Потоцького, хоч останній, як відомо, потрапив у полон, а вбитий був його син Стефан. 40 тисяч татар, за твердженням автора, вже наближались до Кракова, що, звичайно, було перебільшенням. Однак ця чутка була дуже популярна влітку 1648 р. У 1648—1649 рр. з'явилося чимало „летючих листків“ історико-публіцистичного змісту, у яких аналізувалися причини виникнення національно-визвольної війни, пропонувалися різні рецепти її придушення тощо. Достатньо сказати, що лише Іван Франко дослідив 42 пам'ятки, що стосуються національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.⁸⁸ Нами проаналізовано ряд інших пам'яток, у тому числі й таких, які залишилися поза увагою класика української літератури або ж були виявлені пізніше⁸⁹. В них висвітлювалися головним чином події, пов'язані з битвами під Зборовом, Збаражем, Лосовом, Берестечком, коронація Яна-Казимира, похід російських та українських військ у 1654 р. на Білорусь, Литву. Друкувалися ці „летючі листки“ польською, латинською, німецькою, італійською мовами. Варто відзначити, що переважна більшість цих пам'яток уже видрукувана нами в перекладі з іноземних мов⁹⁰.

Цілий потік „летючих листків“ різними мовами викликали події 1655—1659 рр., що відбувалися у Східній Європі. Підрахунки, проведені нами

⁸⁴ Вести-Куранты. 1642—1644.— С. 131.

⁸⁵ Там само.— 1645—1646, 1648.— С. 62, 84, 110, 120, 121, 129, 131, 222.

⁸⁶ Там само.— С. 199—200.

⁸⁷ Там само.— С. 200.

⁸⁸ Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— Кн. 3—4.— С. 1—114. У скороченому варіанті ця праця була опублікована в новому виданні творів І. Франка (Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 188—253).

⁸⁹ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев...— Днепропетровск, 1985.— С. 6—24.

⁹⁰ Мыцык Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений.— Днепропетровск, 1978.— С. 155—164; його ж. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время.— Днепропетровск, 1980.— С. 135—153; його ж. Немецкие „летучие листки“ об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени.— Днепропетровск, 1981.— С. 144—156; його ж. О двух немецких „летучих листках“ XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование.— Днепропетровск, 1984.— С. 136—145; Мицик Ю. А., Підгорна Н. М. Біла джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества.— Запорожье, 1992.— С. 21—30.

на основі бібліографічного каталога К. Завадського, який не є вичерпним, виявляють, що в цей період було видано 354 брошури, в тому числі німецькою мовою — 335. Інші 22 брошури були опубліковані шведською (11), польською (4), італійською (3), французькою (2), іспанською (1), голландською (1) мовами. Більшість німецькомовних „летючих листків“ видані у друкарні сім'ї Рете. Оскільки „летючі листки“, які стосувалися останніх років (1655—1657) гетьманування Б. Хмельницького, нами вже принаймні стисло охарактеризовані⁹¹, звернемося до джерел цієї категорії пізнішого часу.

У центрі уваги „летючих листків“ 1658—1659 рр. стоять політичні взаємовідносини України та Польщі. В одній з брошур із посиланням на повідомлення з Торуні від 25 січня 1658 р. йде мова про можливість укладення миру і навіть союзу України й Речі Посполитої⁹². В іншому „летючому листку“ початку 1658 р. йдеться про переговори з урядом Речі Посполитої „генерал-майора Немирича, який займає почесне місце у Виговського“⁹³. Тут же наводилися три умови майбутнього польсько-українського порозуміння, зокрема встановлювався 20-тисячний реєстр козаків. Посередньо активізацію польсько-українських дипломатичних стосунків засвідчує друковане повідомлення від 18 червня 1658 р. з Варшави, згідно з яким польське військо стояло під Буськом і чекало миру⁹⁴. Слід зауважити, що вищезгадані „летючі листки“ є дуже лаконічними і їхня інформація уже з першого погляду виглядає не дуже достовірною.

Тиск Московської держави на Україну, інспірація нею виступів опозиції проти гетьмана Івана Виговського не zostалися непоміченими авторами „летючих листків“. В одному з них згадувалося про виступ проти І. Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря. Автор „детальної та достовірної реляції [...]“ констатує „свари й чвари“ між козаками, вказує на неприйняття опозицією зближення І. Виговського з Річчю Посполитою та Кримським ханством⁹⁵. У другому „летючому листку“ виступ М. Пушкаря описаний значно детальніше. Заснована „реляція“ на листі якоїсь значної особи від 4 липня 1658 р. Автор брошури „Достовірна реляція про генеральну битву...“⁹⁶ розповів про події під Полтавою, причому навів деякі дуже важливі факти. Це стосується насамперед даних про змову проти І. Виговського, очолену кропив'янським полковником Филоном Джеджелієм. В одну з ночей, коли війська І. Виговського та М. Пушкаря стояли під Полтавою, а на сторожі був полк Джеджелія, змовники вирішили схопити гетьмана й передати його Пушкареві. Однак охорона І. Виговського була пильною, і Джеджелієві не вдалося реалізувати свого наміру. Тут детально розповідалося і про хід облоги Полтави, і про поразку Пушкаря та його прихильників „Барабашенка (тобто Барабаша.— Ю. М.) та Довгаля“, і про їхню загибель. Як

⁹¹ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев...— Днепропетровск, 1981.— С. 49—58.

⁹² Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 29553 („Gewisse Relation...“), ark. 4 odw.

⁹³ Ibid.— N 35211 („Ausführliche Relation...“), 8°. Див. також: N 44723 („Extrakttschreiben...“), 4°.

⁹⁴ Ibid.— N 29609 („Einkommende Relation...“), 8°.

⁹⁵ Ibid.— N 35211.

⁹⁶ Ibid.— N 29610 („Glaubhaffte Relation...“), 4°.

свідчить брошура, після перемоги І. Виговський наказав стратити сім тисяч заколотників і вислав своє посольство на чолі з Павлом Тетерею до короля Яна Казимира. Додаткова інформація про бої під Полтавою міститься також у друкованому листі відомого польського дипломата і волинського каштеляна Станіслава-Казимира Беневського до дружини великого литовського канцлера Клари Ізабели Пац⁹⁷ та у „Достовірному донесенні з Польщі, Пруссії, Ліфляндії та інших країв...“⁹⁸.

У „Стислій реляції...“, виданій у Гданську в друкарні Давида Фридріха Рете після 13 серпня 1658 р., згадувалося про те, що на сеймі було відкладено на вісім днів ратифікацію Гадяцького миру, призначену початково на 1 серпня 1658 р.⁹⁹ Як відомо, Гадяцький пакт було укладено 16 вересня 1658 р., і тут же побачили світ спеціальні „летючі листки“, які містили у собі повний текст угоди¹⁰⁰. Стверджує факт ратифікації миру й гданський німецькомовний „летючий листок“ („Реляція...“)¹⁰¹, який цитував донесення з польського табору під Торунем. Зокрема, тут зазначалося, що десять тисяч козаків вирушають на допомогу литовській армії, що велика кількість козаків і татар перед ратифікацією миру вже вдарили на московські війська. І справді, „новина“ від 3 червня 1659 р., видрукувана у Гданську, вказувала на наявність у війську Єжи Любомирського, коронного маршалка, шести тисяч козаків, які брали участь у боях проти шведів на території Пруссії¹⁰².

„Донесення з табору під Торунем від 1 листопада 1658 р. та про те, що діялося у Норвегії“, видрукуване у Гданську, вірогідно, у друкарні Д. Рете¹⁰³, сповіщало про прибуття до короля Яна Казимира українського посольства на чолі з П. Тетерею, „швагром козацького гетьмана Виговського“, до складу якого входило 300 осіб. За даними цього ж джерела, послі добивалися, зокрема, збільшення числа новобілітованої шляхти з числа козаків: з кожного полку, яких тоді було „п'ятнадцять по дві-три тисячі душ у кожному“, треба було nobilitувати по сто козаків. Українські послі обіцяли дати на службу Речі Посполитій шість тисяч козаків, а також тисячу іноземних найманців. Гроші для вербування цих вояків мали взяти з трьох воеводств: Київського, Брацлавського та Чернігівського. Уже рушило на Москву шість тисяч козаків та сорок тисяч татар. Згадувалося про майбутню аудієнцію послів у короля. І дійсно, згідно з іншим „летючим листком“, таку аудієнцію вони отримали 18 листопада 1658 р.¹⁰⁴, на якій їх було багато обдаровано. Про присягу українських послів на вірність мирові повідомлялося у невеликому „летючому листку“, в якому містилося відповідне повідомлення з Варшави від 24 травня 1659 р.¹⁰⁵ Деякі „летючі листки“ зафіксували жваву кореспонденцію між

⁹⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 41681 („Copia...“) (Гданськ, 1658).

⁹⁸ Ibid.— N 29611 („Glaubwürdiger Bericht...“) 8°, (Гданськ, 1658).

⁹⁹ Ibid.— N 29612 („Kurze Relation...“), 4°.

¹⁰⁰ Ibid.— N 37741 („Punkta des Vertrags...“), 8°; N 19818 („Vollständige... Punkta...“), 8°.

¹⁰¹ Ibid.— N 29617 („Relation...“), 4°.

¹⁰² Ibid.— N 19813, ark. 1—2 („Relation...“), 4° (Гданськ, 1659).

¹⁰³ Ibid.— N 29618 („Bericht...“), 4°.

¹⁰⁴ Ibid.— N 29620 („Copia...“), 4° (Гданськ, 1658).

¹⁰⁵ Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге. „Россия“.— № 13.8.2.518 („Umständliche Relation...“), 4° (Гданськ, 1659).

І. Виговським та Яном Казимиром¹⁰⁶. У наступних німецькомовних „летючих листках“ 1659 р. розповідалося про драматичний перебіг подій у війні між Україною та Московською державою. В одній з таких пам'яток переказується чутка про прагнення царя Олексія І особисто очолити каральний похід проти України¹⁰⁷. В іншій йшлося про бої під Переяславом у лютому 1659 р.¹⁰⁸ Деякі „летючі листки“ повідомляли про тяжкі бої під Києвом між українськими і московськими військами¹⁰⁹. Найцінніші дані містяться у „Грунтовній і достовірній реляції про перемогу [...] під Конотопом [...]“ (Гданськ, 1659, друкарня Рете)¹¹⁰. Тут йшлося про блискучу перемогу українського війська гетьмана Івана Виговського над московською армією 10 липня 1659 р. Уважне вивчення пам'ятки показало, що вона є перекладом німецькою мовою оригінального листа самого І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 11 липня. Цей лист нам вдалося виявити в архівах, і він був видрукований у перекладі українською мовою поряд з фрагментом іншого „летючого листка“ („Правдиве продовження великої перемоги при Дніпрі поляків, козаків і татар над московитами“)¹¹¹. Відзначимо, що згадана „Грунтовна і достовірна реляція...“ про перемогу під Конотопом була перевидана 23 серпня 1659 р. у Копенгагені Петером Морсінгмом Вітве¹¹², а потім ще раз у 1660 р.¹¹³ Кілька німецьких брошур повідомили читачів про перемоги військ Речі Посполитої 1660—1661 рр. над московськими силами у Білорусі¹¹⁴. Звичайно, видавці не могли обминути мовчанням тяжких битв, які відбувалися в Україні, насамперед під Любаром, Чудновом і Слободищами 16—17 вересня 1660 р., про поразку там російсько-українських військ і перехід гетьмана Юрія Хмельницького під польську протекцію. Про це свідчить, наприклад, брошура „Витяг з листа, писаного з Самбора від 4 жовтня 1660 р., про нову поразку, якої зазнали московити під Любаром“¹¹⁵. Цікавішою є брошура „Екстракт з листа з Кракова...“ (Гданськ, 1659, друкарня Рете). У ній розповідалося про тяжку поразку московського війська, унаслідок якої полягло 30 тисяч осіб, про сильний голод, який прискорив рішення князя Шереметева про капітуляцію свого війська. Після того козаки почали масово покидати Юрія

¹⁰⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27340 („Glaubwürdiger Bericht...“), 4°.

¹⁰⁷ Ibid.— N 29627 („Glaubwürdiger Bericht...“), 4° (Гданськ, 1659).

¹⁰⁸ Ibid.— N 29627, 27340 („Glaubwürdiger Bericht...“), 4°; N 19816 („Glaubwürdiger Bericht...“), 4°.

¹⁰⁹ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—4861—III („Gründliche Relation...“), 4° (Гданськ, 1659). Див. також: Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 43091 („Abermalige Partikular-Zeitung...“), 4° (Гданськ, 1659).

¹¹⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27346 („Gründliche und wahrhaftte Relation von dem Siege...“).

¹¹¹ Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності.— 1994.— № 5—6.— С. 2—4; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 19820 („Wahrhaftte Kontinuation der grossen Victoria der Polen, Kozaken und Tataren wider die Moskowiter am Dniepr...“).

¹¹² Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 31859 („Gründliche...“).

¹¹³ Ibid.— N A.387 („Gründliche...“), 4°.

¹¹⁴ Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 834—836, 843, 852, 853—855.

¹¹⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 19821 („Auszug eines Schreibens aus Sambor...“), 4°.

Хмельницького, так що невдовзі біля нього не залишилося й 500 душ. Тоді він капітулював перед польським воєначальником Є. Любомирським з умовою, щоб той не передавав булави І. Виговському, а сам вирішив піти в ченці. Тут є дуже важлива звістка про перехоплені листи І. Виговського, які засвідчували про наміри Виговського з'єднатися з Кримським ханством і приєднати Крим до „Великого Руського князівства“ й визнавати владу короля лише формально. Згадується про переговори українських і польських представників, про дії полковників Гуляницького, Носача і якогось Тришка Негоровського тощо¹¹⁶. Ця брошура була тоді ж перевидана¹¹⁷. Про хід боїв під Чудновом і Слободищами згадують ще кілька німецькомовних „летючих листків“, виданих у Гданську, вірогідно, у друкарні Рете¹¹⁸, причому один з них містить публікацію двох польських листів з табору під Чудновом від 20 і 23 жовтня, а також лист Ю. Хмельницького до Яна Казимира від 20 жовтня¹¹⁹. Крім того, ще одна брошура була видана італійською мовою у Венеції¹²⁰.

Завершуючи огляд „летючих листків“, які вміщували на своїх сторінках інформацію про події в Україні, зауважимо, що вони переконливо свідчать про значний інтерес Заходу до нашої Батьківщини і вказують шляхи формування у зарубіжній громадськості уявлень про Україну. Хоч інформація „летючих листків“ нерідко є вторинною, то все ж таки у ній є достатньо оригінальних і навіть унікальних свідчень і фактів, не кажучи про певний ілюстративний матеріал. Оперативно відгукуючись на події у світі, в тому числі й Україні, „летючі листки“ стали першопочатками зарубіжної історіографії історії України. Ці унікальні документи свого часу давно чекають на всебічне вивчення, переклад українською мовою і видання. Вони збагатять джерельну базу досліджень з історії України XV—XVIII ст.

Yurij MYTSYK

THE 15TH—17TH CENTURIES UKRAINE AS REFLECTED
IN THE CONTEMPORARY PRESS:
THE CASE STUDY OF THE „FLYING LEAFLETS“

The author has made an attempt (presumably, the first of this kind in Ukrainian historiography) to analyze the ways Ukraine was reported to the world by the so called „flying leaflets“ („Flügblätter“), the oldest periodicals in Western Europe. It was these publications that introduced the Ukrainians into the West, and created an image of Ukraine. At the same time, the Ukrainians, while reading these same leaflets, learned about the world as well. The „flying leaflets“ seem to have been the earliest records of the foreign historiography of Ukraine, then at its very beginnings.

¹¹⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35118 („Extrakt...“), 4°.

¹¹⁷ Ibid.— N A.390.

¹¹⁸ Ibid.— N 27339 („Glaubwürdige...“), 4°; N 37747 („Kontinuation...“), 4°; N 19822 („Wahrhaftige Relation...“), 4°; N 35119 („Wahrhafter ferner Bericht...“), 4°.

¹¹⁹ Ibid.— N 35119.

¹²⁰ Zawadzki K. Gazety.— T. 1.— N 849.